

Кабырэц, І.У. Грамадскія арганізацыі Беларусі ў 60—90-я гг. XIX ст.: вынікі крыніцазнаўчага вывучэння / І.У. Кабырэц // Працы гістарычнага факультэта : навук. зб. Вып. 1 / рэдкал. : У. К. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]. — Мінск : БДУ, 2006. — С. 200–208.

І. У. КАБЯРЭЦ

**ГРАМАДСКІЯ АРГАНІЗАЦЫІ БЕЛАРУСІ
Ў 60—90-я гг. XIX ст.:
ВЫНІКІ КРЫНІЦАЗНАЎЧАГА ВЫВУЧЭННЯ**

Другая палова XIX ст. вызначалася павелічэннем колькасці грамадскіх арганізацый на тэрыторыі Беларусі. Актыўна ўзніклі разнастайныя па сваіх мэтах і характару таварыствы грамадзян, якія ставілі мэты павелічэння ўзроўню як культурнага, так і эканамічнага жыцця насельніцтва. Тэндэнцыя да ўзнікнення добраахвотных аб'яднанняў адлюстравала працэс станаўлення грамадзянскай ініцыятывы ў 60—90-я гг. XIX ст. Рознабаковая дзейнасць грамадскіх арганізацый засведчана ў разнастайных па сваім характары крыніцах, якія можна падзяліць на некалькі груп: заканадаўчыя дакументы, матэрыялы даведачнага характару, дакументы справаводства, навуковыя працы членаў таварыстваў, мемуары.

Значную групу крыніц складаюць заканадаўчыя дакументы, якія змешчаны ў другім і трэцім выданнях Поўнага збору законаў Расійскай імперыі [15]. Вывучэнне гэтай групы дазваляе прасачыць механізм стварэння і функцыянавання грамадскіх арганізацый і прааналізаваць адносіны дзяржавы да грамадскай дзейнасці ўвогуле. У другой палове XIX ст. паступова спрашчаецца працэдура стварэння грамадскіх арганізацый праз паэтапны пераход функцыі іх дазволу ад вярхоўнай улады (імператара) да міністраў, а потым да кіраўнікоў мясцовага звяна. Так, напрыклад, у 1862 г. імператарам было прынята рашэнне «на будучы час, у змену існуючага дагэтуль парадку, заснаванне таварыстваў для ўзаемнай дапамогі ці з іншай дабрачыннай ці агульнакарыснай мэтай, па ўзгадненні з належнымі ведамствамі, прадаставіць Міністэрству ўнутраных спраў (МУС)» [16, с. 26]. Універсітэцкі статут 1863 г. даў міністру народнай асветы права дазваляць існаванне навучальных таварыстваў пры універсітэтах [17, с. 635]. У 1866 г. зацвярджэнне статутаў сельскагаспадарчых аб'яднанняў было перададзена міністру дзяржаўных маёмасцей (па ўзгадненні з МУС) [18, с. 383]. Гэты працэс завяршыўся ў 1897 г., калі дазвол амаль усіх астатніх таварыстваў таксама быў прадастаўлены міністрам [19, с. 61]. З 1896 г. пачаў уводзіцца парадак, згодна з якім дазвол на адкрыццё спажывецкіх, дабрачынных, пажарных, сельскагаспадарчых і некаторых іншых арганізацый, якія прымалі выдадзеныя для іх міністэрствамі ўзорныя альбо прыкладныя статуты, давала мясцовая адміністрацыя (генерал-губернатары, губернатры, граданачальнікі). Калі ж праект статута не адпавядаў узору, ён павінен быў па-ранейшаму зацвярджацца міністэр-

ствам [23, с. 9]. Да імператара (праз Камітэт Міністраў) працягвалі паступаць справы аб таварыствах, якія прасілі для сябе нейкіх асаблівых правоў і прывілеяў. Усе законы, якія непасрэдным чынам тычыліся грамадскіх арганізацый, засталіся разрозненымі актамі і не былі зведзены ў адзіную агульную норму. Шэраг заканадаўчых актаў, што былі прыняты ў канцы XIX ст., сведчыў пра тое, што афіцыйна было прызнана існаванне грамадскай актыўнасці, незалежнай ад дзяржаўных інстытутаў. Разам з тым размах грамадскай дзейнасці выклікаў асцярожнасць дзяржаўных паліцэйскіх структур, якія імкнуліся абмежаваць самастойнасць грамадскіх дзеячаў.

З'яўленне другой групы — матэрыялаў даведачнага характару, у значнай ступені звязана з існаваўшай практыкай прадастаўлення грамадскімі арганізацыямі штогадовых справаздач у адпаведныя міністэрствы, а таксама перыядычнай перадачы па патрабаванні міністэрстваў звестак аб колькасці і дзейнасці арганізацый мясцовымі органамі ўлады. На аснове атрыманых дадзеных міністэрствы і іх аддзелы часам выдавалі агульнадзяржаўныя зборнікі, якія часцей за ўсё насілі назву «Спіскі обществ...» ці «Справочные сведения...» [21]. Азначаныя выданні змяшчалі інфармацыю і пра беларускія грамадскія аб'яднанні. Яны ўтрымлівалі лаканічныя дадзеныя агульнага характару. Выдавалі спісы сваіх членаў і самі арганізацыі. Асобным выданнем выходзілі яны рэдка, а звычайна ў складзе справаздач ці пратаколаў самога аб'яднання. Аднак, напрыклад, такая арганізацыя, як Мінскае таварыства сельскай гаспадаркі, рэгулярна выдавала спісы сваіх членаў з указаннем іх адраса і года ўступлення ў таварыства. Гэтыя дакументы дазваляюць даведацца пра сацыяльны склад, колькасць членаў арганізацый, іх грамадскія пасады [1].

Сярод даведачных выданняў, што ажыццяўляліся намаганнямі мясцовых статыстычных органаў, вылучаюцца ў першую чаргу штогадовыя зборнікі «Памятныя кніжкі губерняў» [14] і «Агляды губерняў» [13]. Інфармацыя аб грамадскіх арганізацыях, якія дзейнічалі на тэрыторыі губерні, у «Памятных кніжках» звычайна абмяжоўвалася агульнымі звесткамі: назва аб'яднання, яе адрас, старшыня, члены выканаўчых органаў, службовыя асобы з указаннем іх прафесій, ступеняў, званняў і г. д. «Агляды губерняў», у адрозненне ад «Памятных кніжак», выдаваліся ў наступным пасля справаздачнага годзе, і ў іх

змяшчаліся звесткі аб выніках працы дзяржаўных і недзяржаўных устаноў за год. Інфармацыя пра арганізацыі звычайна змяшчалася ў раздзелах «Народнае здароўе і грамадскае апекаванне» і «Народная асвета». Асабліва поўна і разгорнута падавалася інфармацыя пра дабрачынныя аб'яднанні. У «Аглядах Магілёўскай губерні» ў раздзеле «Народная асвета» асобна выдзяляўся падраздзел «Вучоныя таварыствы», дзе змяшчаліся

звесткі аб колькасці членаў і капітале, а таксама кароткае апісанне дзейнасці за год сельскагаспадарчых таварыстваў, таварыстваў урачоў і г. д. Апроч таго, да аглядаў гэтай жа губерні прыкладаліся і ведамасці па розных пытаннях, у тым ліку ведамасці аб добраахвотных пажарных арганізацыях губерні, аб стане валасных пазыкова-ашчадных кас і г. д.

Трэцюю групу крыніц складаюць матэрыялы справаводства. Значная колькасць такіх матэрыялаў не толькі саміх таварыстваў, але і ўстаноў, што іх кантралявалі, захоўваецца ў фондах органаў дзяржаўнай улады і палітычнага вышуку Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі. Гэта звязана перш за ўсё з той вельмі значнай роляй, якую адыгрывалі вышэйзгаданыя органы ў функцыянаванні суб'ектаў грамадскай ініцыятывы. Так, у склад дакументаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ўваходзіць даволі шмат фондаў дзяржаўных устаноў Расійскай імперыі, у якіх у той ці іншай ступені адностравана дзейнасць беларускіх грамадскіх арганізацый канца XIX — пачатку XX ст. Найбуйнейшымі з іх з'яўляюцца фонды канцылярыі грамадзянскіх губернатараў і губернскіх праўленняў, а таксама фонды губернскіх жандарскіх упраўленняў і гарадскіх і павятовых паліцэйскіх упраўленняў. Значная частка дакументаў гэтых фондаў не захавалася да нашага часу. Асаблівыя страты панеслі дакументы магілёўскіх органаў дзяржаўнай улады, ад якіх засталіся толькі нязначныя рэшткі. Адносна нядрэнна захаваліся матэрыялы Мінскай і Віцебскай губерняў. Даволі вялікую частку фондаў грамадзянскіх губернатараў і губернскіх праўленняў складаюць такія дакументы, як заявы губернатару, статуты арганізацый, спісы іх членаў, запыты да мясцовых органаў кіравання і бяспекі і адказы на іх. Аб'ядноўваюцца гэтыя дакументы пад агульнай назвай «Справы аб заснаванні (зацвярджэнні статутаў) таварыстваў» [6]. Справа ў тым, што легальныя грамадскія арганізацыі не маглі зрабіць ніводнага кроку, не ўзгадніўшы яго папярэдне з уладамі. Школы, бібліятэкі, музеі, бальніцы, прытулкі і г. д. маглі адчыніцца толькі пасля зацвярджэння статутаў гэтых устаноў. На правядзенне лекцый, спектакляў, канцэртаў, выстаў патрабавалася дазвол. Выданні грамадскіх арганізацый падлягалі агульнай цензуры. Улады былі пастаянна занепакоены перспектывай пранікнення ў легальныя арганізацыі рэвалюцыянераў і выкарыстання імі гэтых аб'яднанняў у інтарэсах барацьбы з самадзяржаўем. Для тэрыторыі Беларусі гэтая праблема мела асаблівае гучанне ў сувязі з тым, што на ёй пражывала значная колькасць яўрэяў і палякаў — нацыянальных меншасцей, якія лічыліся ў Расіі «нядобранадзейнымі». Таму нагляд за дзейнасцю грамадскіх арганізацый тут быў больш жорсткі, чым у многіх іншых мясцовасцях. Гэтым можа тлумачыцца вялікая колькасць спраў аб наглядзе за дзейнасцю таго ці іншага таварыства, якія змя-

шчаюцца ў фондах жандарскіх і паліцэйскіх упраўленняў. Сустрэкаюцца нават спісы прыватных таварыстваў з паметкамі, у руках прадстаўнікоў якой нацыянальнасці яны знаходзяцца [7, а. 46—48].

Самастойную групу дакументаў складаюць матэрыялы справаводства, якія выдаваліся намаганнямі саміх арганізацый. Гэтыя матэрыялы захоўваюцца і ў архіўных фондах асобных таварыстваў, але ў большай частцы яны апублікаваны. Вывучэнне гэтых дакументаў дае магчымасць атрымаць поўнае ўяўленне аб сутнасці і структуры арганізацый, накірунках яе дзейнасці, месцы і ролі яе ў грамадскім жыцці таго часу. Аднак шматлікія матэрыялы большасці дарэвалюцыйных грамадскіх арганізацый Беларусі не захаваліся. Трэба мець на ўвазе, што многія дакументы зніклі ў пачатку XX ст. Добраахвотныя аб'яднанні валодалі, як правіла, нязначнымі магчымасцямі для правільнай пастаноўкі справаводства, архіваў і для забеспячэння захаванасці сваіх дакументаў. Многія арганізацыі ліквідаваліся, не перадаўшы свае дакументы ў існуючыя архівасховішчы. Азначаныя абставіны часам прывялі да страты вялікай колькасці каштоўных матэрыялаў. Частка дакументаў аказалася ў складзе іншых фондаў [22, с. 69—70].

Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі валодае толькі нязначнымі рэшткамі фондаў грамадскіх арганізацый Беларусі канца XIX — пачатку XX ст. Акрамя таго, большая частка гэтых фондаў мае ў сваім складзе нязначную колькасць адзінак захавання, а таму, безумоўна, пра паўнату звестак не можа ісці ніякай гаворкі. Напрыклад, фонд Мінскага таварыства сельскай гаспадаркі (ф. 51) утрымлівае 15 адзінак захавання, а фонд Таварыства мінскіх урачоў (ф. 502) — 63. Больш за 100 адзінак захавання маюць толькі фонды пяці арганізацый: Мінскага губернскага камітэта Усерасійскага земскага саюза дапамогі хворым і параненым воінам (ф. 700) — 2442 адзінкі захавання, Віцебскага мясцовага ўпраўлення Таварыства Чырвонага Крыжа (ф. 2529) — 490 адзінак захавання, Віцебскага павятовага камітэта папярэчельства аб народнай цвярозасці — 247 адзінак захавання, Мінскага вольнага пажарнага таварыства (ф. 503) — 112 адзінак захавання, Упраўлення Віцебскага губернскага дабрачыннага таварыства (ф. 2629) 110 адзінак

захавання [25]. Найлепш захаваліся фонды тых грамадскіх аб'яднанняў, якія былі створаны ці дзейнічалі ў цесным кантакце з дзяржаўнымі органамі.

Матэрыялы справаводства ўключаюць статуты арганізацый, іх справаздачы, пратаколы пасяджэнняў, інструкцыі і правілы дзейнасці таварыстваў, дакладныя запіскі і заўвагі, дасылаемыя грамадскімі аб'яднаннямі ў органы ўлады, перапіску паміж членамі адной арганізацыі і рознымі арганізацыямі [22, с. 78—79]. Статуты — гэта самая шматлікая частка дакументаў грамадскіх аб'яднанняў. Практычна кожная арганізацыя пасля ўстаноўчага схо-

ду, перад падачай у органы ўлады заявы на рэгістрацыю друкавала праект статута, а пасля рэгістрацыі — і зарэгістраваны статут, які распаўсюджваўся сярод сваіх членаў. Іх змест і форма не з'яўляліся толькі прадуктам творчасці заснавальнікаў, а навязваліся адміністрацыяй (генерал-губернатарамі, губернатарамі, граданачальнікамі). Хоць агульных правілаў складання і не было, на ўсіх зацверджаных статутах ляжаў адбітак тыповасці, бо чыноўнікі заўсёды арыентаваліся на гатовыя ўзоры. Склад артыкулаў статутаў быў дастаткова аднастайны. Адрознівацца маглі групоўка артыкулаў, паслядоўнасць і назвы раздзелаў [24]. Статуты акрэслівалі мэты і задачы арганізацый, дакладна выкладалі парадак прыняцця ў аб'яднанне і ўмовы выключэння, ставячы гэтым дзейнасць арганізацыі ў пэўныя рамкі. Да канца XIX ст. пачаў заўважацца разнабой паміж статутамі аднародных аб'яднанняў, зацверджаных у розны час: статуты, якія былі прыняты ў больш позні час, куды больш падрабязна вызначалі функцыі таварыстваў, іх правы і абавязкі, чым ранейшыя, прынятыя да 1866 г. вышэйшай уладай (пазнейшыя міністэрствамі або мясцовай адміністрацыяй) [23, с. 10].

Каштоўнымі крыніцамі па гісторыі дзейнасці добраахвотных аб'яднанняў з'яўляюцца іх штогадовыя справаздачы, якія абавязкова складалі ўсе арганізацыі. Яны прадстаўляліся як адміністрацыі, так і членам таварыстваў. Звычайна ў справаздачах утрымліваліся звесткі аб колькасці членаў арганізацыі, яе фінансавым стане, складзе органаў кіравання, усіх ці асноўных праведзеных за год мерапрыемствах, а таксама аб выдавецкай дзейнасці і працы ўстаноў, якія былі створаны пры аб'яднанні. У справаздачах за першы год існавання арганізацыі часта змяшчалася гісторыя яе ўзнікнення. Тут маглі прыкладацца розныя дакументальныя дадаткі. Публікацыя справаздач шырока практыкавалася многімі грамадскімі аб'яднаннямі як найлепшая форма інфармавання грамадскасці пра сваю дзейнасць.

Аналіз дзейнасці добраахвотных аб'яднанняў становіцца магчымым дзякуючы вывучэнню пратаколаў, што вяліся падчас сходаў членаў арганізацый ці на звычайных пасяджэннях. Агульныя сходы членаў, якія дзяліліся на звычайныя, гадавыя і надзвычайныя, займалі вялікае месца ў дзейнасці аб'яднанняў. На звычайных разглядаліся бягучыя справы, на гадавых — заслухоўваліся і зацвярджаліся справаздачы, выбіралася кіраўніцтва. Надзвычайныя сходы збіраліся па нейкіх выключных нагодах. Для многіх арганізацый правядзенне сходаў наогул было адзінай формай працы. Такім чынам, пратаколы ў пэўнай меры адлюстроўвалі жыццё аб'яднання. Адзінай формы пратакола сходу ці пасяджэння не існавала, таму пратаколы адных арганізацый (напрыклад, Гомельскага гарадскога таварыства спажывоўцоў «Самадапамога») [11] вельмі падрабязныя, другіх — кароткія (Віцебскага гу-

бернскага камітэта папачыцельства аб народнай цвярозасці) [10]. Некаторыя арганізацыі, як, напрыклад, Віцебскае таварыства падтрымкі рысстага конезаводства, вялі не пратаколы, а журналы, якія ўтрымлівалі тэксты паведамленняў, што заслухоўваліся на сходах членаў таварыстваў [12]. Пратаколы пасяджэнняў траплялі ў друк радзей, чым статуты і справаздачы, але іх публікацыя таксама была для некаторых аб'яднанняў звычайнай справай. Акрамя пратаколаў, статутаў і справаздач некаторыя арганізацыі выдавалі для сваіх членаў інструкцыі. Звычайна такія інструкцыі для сваіх членаў друкавалі пажарныя таварыствы [4].

Грамадскія арганізацыі ў сваёй дзейнасці даволі актыўна ўзаемадзейнічалі з дзяржаўнымі органамі. У прыватнасці, добраахвотныя аб'яднанні па шэрагу хваляючых грамадства пытанняў дасылалі ў органы ўлады свае меркаванні па важных для грамадства пытаннях, што пасля друкаваліся ў выглядзе заўваг і дакладных запісак, з мэтай больш шырокага азнаямлення грамадскасці. Да прыкладу, асобнай брашурай выдадзены заўвагі Мінскага таварыства сельскай гаспадаркі па пытанні ліквідацыі ў беларускіх губернях сервітутаў. У апублікаванай жа запісцы, прадстаўленай Саветам Гродзенскага таварыства сельскай гаспадаркі ў губернскаму камітэту аб патрэбах сельскагаспадарчай прамысловасці, члены арганізацыі выказвалі думку аб неабходнасці адкрыцця ў Віленскай навучальнай акрузе вышэйшай спецыяльна-агранамічнай навучальнай установы, уносілі канкрэтныя прапановы па паляпшэнні сельскагаспадарчай вопытнай справы, па барацьбе са шкоднікамі, па ахове сельскагаспадарчай уласнасці і многія іншыя [3]. Вывучэнне гэтых крыніц дазваляе акрэсліць накірункі дзейнасці арганізацыі, выявіць пазіцыю членаў аб'яднання па самых зладзённых пытаннях разглядаемага перыяду.

Крыніцай, што дазваляе ўявіць шырыню сувязей і актыўнасць добраахвотных арганізацый, з'яўляецца перапіска, якую яны вялі. Аб'ём і характар перапіскі былі неаднолькавымі ў розных аб'яднаннях. Многія з іх яе практычна не вялі. Перапіску можна падзяліць на некалькі груп, перш за ўсё па карэспандэнтах. Па-першае, асобна вылучаецца ліставанне кіраўнікоў таварыстваў з іх членамі, а таксама з мясцовымі аддзяленнямі і ўстановамі, што належалі таварыствам. Прыкладам можа служыць перапіска, змешчаная ў фондзе Мінскага таварыства сельскай гаспадаркі [5]. Па-другое, перапіска з іншымі грамадскімі арганізацыямі і ўстановамі аб абмене выданнямі, правядзенні сумесных мерапрыемстваў і г. д. (напрыклад, перапіска Мінскага вольнага пажарнага таварыства) [9].

Значную частку матэрыялаў па гісторыі грамадскіх арганізацый складаюць працы іх членаў, якія выходзілі ў самых розных формах. Гэта маглi

быць гістарычныя нарысы дзейнасці арганізацый, што выдаваліся найчасцей да юбілеяў, даклады-справаздачы аб выніках розных з'ездаў, сходаў ці выстаў, на якіх прысутнічалі сябры аб'яднанняў, навуковыя распрацоўкі ў сферы дзейнасці арганізацыі. Так, у фондзе Таварыства мінскіх урачоў ёсць шмат артыкулаў і дакладаў аб медыка-санітарным стане гарадоў, грамадскай гігіене і санітарыі, дзейнасці лячэбных устаноў. Вялікую цікавасць таксама ўяўляе нарыс 50-гадовай дзейнасці таварыства [8]. Асобныя арганізацыі дастаткова рэгулярна выдавалі нават зборнікі прац сваіх членаў, аднак у некаторых, як, напрыклад, у Мінскага таварыства аматараў прыродазнаўства, этнаграфіі і археалогіі, далей першага выпуску справа не пайшла. У гістарычных нарысах звычайна па гадах распісвалася ўся дзейнасць таварыства (змены ў складзе членаў, фінансавым стане, усе ці асноўныя праведзеныя за час дзейнасці мерапрыемствы) ад часу яго стварэння. Нярэдка гістарычныя нарысы выдаваліся разам са справаздачай ці пратаколам за чарговы год дзейнасці аб'яднання. Аднак навуковыя даследаванні мелі магчымасць больш-менш рэгулярна друкаваць толькі самыя моцныя і аўтарытэтныя арганізацыі, як, напрыклад, Таварыства мінскіх урачоў. Іх працы выдаваліся разам з пратаколамі пасяджэнняў і сходаў членаў аб'яднання [20].

Мемуары — гэта яшчэ адзін з відаў крыніц па гісторыі грамадскіх арганізацый. Аналіз успамінаў сучаснікаў падзей другой паловы XIX ст. разам з вывучэннем матэрыялаў іншых груп крыніц садзейнічае ўзнаўленню дастаткова выразнай гісторыі той ці іншай добраахвотнай арганізацыі, дазваляе прааналізаваць умовы станаўлення грамадскай ініцыятывы. Акрамя таго, мемуарныя крыніцы дазваляюць выявіць адносіны да дзейнасці грамадскіх аб'яднанняў не толькі афіцыйных органаў, але і шырокіх колаў грамадства. Асабліваю цікавасць прадстаўляюць успаміны А. Бонч-Асмалоўскага, які акрэсліў практычна ўсе накірункі дзейнасці добраахвотных грамадскіх арганізацый г. Мінска ў канцы XIX — пачатку XX ст. Аўтар узгадвае найбольш актыўных членаў аб'яднанняў, асноўныя накірункі і сродкі іх дзейнасці, падкрэслівае вялікую ролю гэтых арганізацый у павелічэнні культурнага ўзроўню насельніцтва горада [2].

Дзейнасць грамадскіх арганізацый Беларусі другой паловы XIX ст. знайшла адлюстраванне ў разнастайных па характары крыніцах. Каштоўную інфармацыю ўтрымліваюць дакументы дарэвалюцыйных дзяржаўных устаноў і асобных грамадскіх аб'яднанняў, што захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі або былі выдадзены. Дастаткова добра прадстаўлены дакументы, якія характарызуюць прававое становішча арганізацый, адносіны да іх дзейнасці органаў улады. Аналіз значнай колькасці матэрыялаў справядства дазваляе атрымаць інфармацыю аб складзе і дзей-

насці легальных аб'яднанняў. Аднак дрэнная захаванасць ці адсутнасць дакументаў асобных добраахвотных арганізацый з'яўляецца перашкодай на шляху стварэння выразнага і поўнага ўяўлення пра сетку беларускіх грамадскіх аб'яднанняў. Тыя дакументы, што захаваліся, дазваляюць прасачыць толькі агульны працэс фарміравання грамадскай супольнасці на Беларусі.

ЛІТАРАТУРА

1. Адреса членов Минского общества сельского хозяйства. Б. м., б. г.; Список Минского общества сельского хозяйства. Б. м., б. г.
2. *Бонч-Асмалоўскі, А.* Ліберальна-апазіцыйны рух на Беларусі / *А. Бонч-Асмалоўскі* // Беларусь. Мн., 1924; *Трофимов, Н.* 25 лет деятельности общества Минских врачей / *Н. Трофимов*. Мн., 1894 і інш.
3. Записка, представленная советом Гродненского общества сельского хозяйства в Гродненский комитет о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Б. м., б. г.
4. Инструкция членов-охотников Минского пожарного общества. Мн., 1908; Инструкция членов-охотников Паричского пожарного общества. Речица, 1902.
5. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). Ф. 51, воп. 1, адз. зах. 1—8.
6. НГАБ. Ф. 299, воп. 2, адз. зах. 11860.
7. НГАБ. Ф. 300, воп. 1, адз. зах. 46.

8. НГАБ. Ф. 502, воп. 1, адз. зах. 61.
9. НГАБ. Ф. 503, воп. 1, адз. зах. 28.
10. НГАБ. Ф. 2709, воп. 1, адз. зах. 32.
11. НГАБ. Ф. 3018, воп. 1, адз. зах. 1—2.
12. НГАБ. Ф. 3227, воп. 1, адз. зах. 37.
13. Обзор Виленской губернии за 1901—1915 г. Вильно, 1902—1912; Обзор Витебской губернии за 1901—1915 г. Витебск, 1902—1916; Обзор Гродненской губернии за 1901—1913 г. Гродно, 1902—1914; Обзор Минской губернии за 1901—1913 г. Мн., 1902—1914; Обзор Могилевской губернии за 1901—1915 г. Могилев, 1902—1915.
14. Памятная книжка Виленской губернии на 1901—1915 г. Вильна, 1901—1915; Памятная книжка Витебской губернии на 1901—1914 г. Витебск, 1901—1914; Памятная книжка Гродненской губернии на 1901—1914 г. Гродно, 1901—1914; Памятная книжка Минской губернии на 1901—1916 г. Мн., 1901—1916; Памятная книжка Могилевской губернии на 1901—1916 г. Могилев, 1901—1916.
15. Полное собрание законов Российской Империи (ПСЗ). Собр. 2. Т. XLII. Отд. 1; Т. XLIX. Отд. 1; Т. XXXVII. Отд. 1; Т. XXXVIII. Отд. 1; Т. XLI. Отд. 1; Собр. 3. Т. XVII. Отд. 1 і інш.
16. ПСЗ. Собр. 2. Т. XXXVII. Отд. 1. С. 26.
17. ПСЗ. Собр. 2. Т. XXXVIII. Отд. 1. С. 635.
18. ПСЗ. Собр. 2. Т. XLI. Отд. 1. С. 383.

19. ПСЗ. Собр. 3. Т. XVII. Отд. 1. С. 61.
20. Протоколы и труды Общества Минских Врачей за 1904/05 и 1905/06 гг. (38-ой и 39-ый гг.). Мн., 1907; Протоколы общества минских врачей за 1906—1907 и 1907—1908 гг. Мн., 1909 і інш.
21. Список сельскохозяйственных обществ Российской империи. СПб., 1900—1909.
22. *Степанский, А. Д.* Материалы легальных общественных организаций царской России (середина XVIII в. — февраль 1917 г.) / А. Д. Степанский. М., 1979.
23. *Степанский, А. Д.* Самодержавие и общественные организации России на рубеже XIX—XX вв. / А. Д. Степанский. М., 1980.
24. Устав Минского общества любителей изящных искусств. Мн.: Губ. тип., 1899; Устав Минского общества сельского хозяйства. СПб.: Тип. В. Демакова, 1897; Устав Столинского добровольного Пожарного общества. Пинск, 1902; Устав Любешовского вольного Пожарного общества. Пинск, 1903 і інш.
25. Центральный государственный исторический архив БССР в Минске. Путеводитель. Мн., 1974.